

Լիլիա Ավանեսյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

Հայաստանի պատմության թանգարան

lilia.a65@mail.ru

ՃՈՒՇԻՒ ԶԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏԱՐԱԶԻ ՆՍՈՒՇՆԵՐ (19-ՐԴ–20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ)*

Հիմնաբառեր. ժողովրդական տարագ, կտոր, շապիկ, վերնազգեստ, գոտի, գլխի հարդարանք, ոտնաման:

Հայաստանի պատմության թանգարանի Ազգագրության բաժնի (N 1 պահոցի) հայկական ժողովրդական տարագի արժեքավոր հավաքածուում առանձին խումբ են կազմում Սյունիք-Արցախի ավանդական հագուստի համալիրները (Պողոսյան, Ստեփանյան 2006, 129–132): Սրանց մեջ շքեղությամբ և պատմական նշանակությամբ առանձնահատուկ տեղ են գրավում Շուշիի կանանց և տղամարդկանց հագուստները, որոնց բաղկացուցիչ մասերն են ներքնազգեստները, շապիկները, վարտիքները, վերնազգեստները, գոտիները, զարդերը, գլխի հարդարանքը, ոտնամանները (Ավագյան 1983, 43–46, 65–66, 73, 78, 90)¹: Արցախի լեռնագոտու հայերի հագուստի տեսակները և ձևվածքն ընդհանրություններ ունեն և նման են Սյունիքի ու Գողթնի կանանց և տղամարդկանց հագուստներին: Արցախի՝ մասնավորապես Շուշիի գավառի, կանացի զգեստների որոշ տեսակներ գոյատևել են մինչև 20-րդ դ. երկրորդ կեսը՝ տարեց կանանց շրջանում: Տղամարդկանց ավանդական հագուստը 20-րդ դ. սկզբից սկսում է դուրս գալ կենցաղից: Դա պայմանավորված էր շուշեցի տղամարդկանց ակտիվ կենսակերպով և Արցախի սահմաններից ավանդույթի ուժով այլ քաղաքներ գնալու սովորույթով (Тер-Саркисянц 2015, 629):

Ինչպես նշում են հայկական ժողովրդական տարագի ուսումնասիրողներ ազգագրագետներ Ն.Ավագյանը և Ս.Պողոսյանը գոյություն ունեւ հագուստի երկու համալիր՝ «**հայավարի**» և «**քաղքավարի**» (նկ.1, նկ.2) (Ավագյան 1983, 43: Պողոսյան 1992, 32–33): «Հայավարի»-ն Արցախին հատուկ ավանդական հագուստն էր,

* Ստացվել է 13.08.2022թ., ուղարկվել է գրախոսման 02.09.2022թ., ընդունվել է տպագրության 18.11.2022թ.:

1 Հայկական ժողովրդական տարագի ուսումնասիրման գործում նշանակալի ներդրում ունի ազգագրագետ Նազիկ Ավագյանը: Շուշիի ժողովրդական տարագի նմուշները ներկայացված են ըստ Ն.Ավագյանի «Հայկական ժողովրդական տարագը (XIX դար–XX դարի սկիզբ)» աշխատության: Սույն հոդվածում ներառել ենք Շուշիի ժողովրդական տարագի ձևվածքի, օգտագործված կարերի տեսակները, հագուստի զարդարման եղանակները, որոնք տեղ են գտել Ն.Ավագյանի աշխատությունում:

«քաղքավարի»-ն՝ Երևանի և Թիֆլիսի հայ կանանց հագուստի որոշ մասերի ընդօրինակված տարբերակը:

Շուշիի «հայավարի» ժողովրդական տարազը

ԿԱՆԱՆՑ ՅԱԳՈՒՄՏ

1. Շապիկ «հալավ»

Սպիտակ կտավե շապիկից բացի, վրայից հագնում էին կարմիր կտավից կամ մետաքայա կտորից կարված շապիկը: Թևքերը լայն էին և ուղիղ՝ 45–56 սմ երկարությամբ: Քրանցքը և թևքաբերանը ծալում էին նեղ շերտով: Պարանոցի և կրծքի բացվածքը զարդարում էին 2 սմ լայնություն ունեցող սև գույնի թավշյա ժապավենով: Եզրին կարվում էր արծաթե մանր զարդախողովակների շարան: Երկրորդ տարբերակում ետևի մասը կարվում էր երկու տարբեր տեսակի կտորներից՝ վերևը՝ կտավից, ներքևը՝ սատինից: Մասերը միացվում էին կարաշարով: Հարսանեկան կամ տոնական շապիկը կարվում էր կարմիր մետաքսե կտորից (Ավագյան 1983, 43):

2. Վարտիք

Վարտիքը կարվում էր մետաքայա կամ բամբակյա կարմիր կտորից՝ սպիտակ կտավե աստառով, փողքերը՝ լայն կտորից, վերևի մասում դեպի ներս ծալած և կարած շերտի մեջ հագցվում էր սպիտակ, բամբակյա թելով հյուսված ժապավենը, որով վարտիքը հավաքվում և կապվում էր գոտկատեղին: Այս տարբերակը տարածված էր Գորիսում, Սիսիանում, Մարտակերտի, Մարտունու, Հաղրուծի շրջաններում: Երկրորդ տարբերակի նեղ փողքաբերանին կարվում էր սև մահուդե, թավշյա կամ մետաքայա կտոր (փղկաքող), իսկ նրա եզրին կարվում էր ասեղնագործ վերադիր ժանյակ, որը երևում էր շապիկի տակից (Ավագյան 1983, 44):

3. Վերնազգեստ «արխալուղ» («իրեքփշկանի», «խըլըղ»)

Վերնազգեստը բաղկացած էր երեք հատվածներից՝ փեշկերից: Այն կարում էին մուգ կանաչ, ծաղկանախշերով, ինչպես նաև կապույտ և մանուշակագույն մետաքայա կտորներից: Կարելու համար պահանջվում էր 54–60 սմ լայնությամբ և 350–400 սմ երկարությամբ կտոր, նույնքան էլ բամբակյա կտոր՝ աստառի համար, և 100 սմ կարմիր մետաքայա կամ բամբակյա կտոր՝ եզրերը զարդարելու համար: Տոնական վերնազգեստի զարդերիզը կարվում էր մետաքսից, ամենօրյա վերնազգեստինը՝ բամբակյա կտորից: Յուրաքանչյուր կին ուներ աշխատանքային և տոնական վերնազգեստներ: Վերնազգեստի բամբակե աստառը, ներդիրն ու երեսը կարվում էին միասին՝ շուլալակարով, երկայնակի գուգահեռ գծերով:

Տարածված էին վերնազգեստի չորս տարբերակներ, որոնք զանազանվում էին ձևվածքով, թևքերի երկարությամբ և զարդարման եղանակներով:

ա) Մրաձայր թևքաբերանով վերնազգեստի եզրերին եռանկյունաձև շարվում էին արծաթե խողովակաձև զարդերը: Թևքի ճեղքը զարդարվում էր արծաթե սնամեջ գնդաձև զարդերով (Արցախում՝ «բոժոժ»):

բ) Արցախում տարածված երկրորդ տարբերակն ուներ ուղիղ թևքաբերան-

ներ, անութներում կային ճեղքեր՝ թևերն ազատ շարժելու և չքրտնելու նպատակով: Կողքերին կարում էին մեկական ներսի գրպան:

գ) Երրորդ տեսակը տարածված էր Շուշիում, կարում էին կանաչ մետաքսից: Ձևվածքը նման էր ա, բ. տարբերակներին: Ուներ կրկնակի թևքեր, որոնցից երկուսը «զարդաթևքեր» էին՝ երկար և սրածայր, մինչև անութները ճեղքերով: Օգտագործվող թևքերն ուղիղ էին՝ մետաքսյա ծաղկազարդ, կարմիր կտորից: Օգտագործվող թևքաբերաններին եռանկյունաձև դասավորությամբ արծաթյա խողովակաշար էր կարվում: Վերնազգեստի եզրերը զարդարում էին սև թավշյա ժայպակնով, որի վրա ոսկեթելով ասեղնագործվում էին բուսական և երկրաչափական նախշեր: Թավշե ժայպակներ կարմիր, կանաչ, սպիտակ մետաքսե երիզներ ուներ՝ երբեմն կրողի անվան սկզբնատառերով:

դ) Չորրորդ տարբերակը հագնում էին աղջիկները՝ 20-րդ դ. սկզբից: Ձևվածքը նման էր առաջին երկուսին (ա, բ), բայց ավելի կարճ էր, հասնում էր կոնքերից քիչ ներքև: Այն տարածված էր Շուշիում:

Ձմռանը Արցախում և Սյունիքում կրում էին տարբեր երկարության հինգ տեսակի վերնազգեստ՝ «արխալուղ» (Ավագյան 1983, 44–46):

4. Գոտի

ա) Գոտին պատրաստում էին 50 սմ լայնությամբ և 350 սմ երկարությամբ բամբակե կամ մետաքսյա կտորներից: Այն երկու անգամ փաթաթում էին վերնազգեստի վրայից, հանգուցում առջևից և ծայրերը մտցնում էին տակը: Հարգի էր Գիլանից բերված գոտին, որը կանայք հինգ անգամ էին փաթաթում մեջքին:

բ) Կաշվե գոտուն ամրացվում էին փորագրությամբ, սևադապատ նախշերով և զուգաթելի եղանակով պատրաստված արծաթե վերադիր զարդեր:

գ) Կային արծաթաթելով կամ ոսկեթելերով հյուսված, արծնապատ կոճակգամերով ամրակայված և արծնապատ ճարմանդով թանկարժեք գոտիներ (Ավագյան 1983, 46): ՀՊԹ-ի գոտիների հավաքածուում առանձնակի տեղ ունեն Շուշիի ոսկերիչների կողմից պատրաստված գոտիները՝ ՀՊԹ, Ա 6434, ՀՊԹ, Ա 7775–106 (նկ.5):

19-րդ դարի երկրորդ կեսին–20-րդ դարի սկզբին Շուշիում աշխատում էին շուրջ 155 հայ ոսկերիչներ ու արծաթագործներ, որոնց թվում էին հայտնի վարպետներ Ավանեայան Ավետիքը, Ավանեայան Համբարձումը, Օգանեսով Զաքարը, Ահարոնյան Առաքելը, Բաղամյան Գրիգորը, Բաղամյան Մնացականը, Գրիգորյանց Կարապետը, Նաջարյանց Ավանեսը, Նաջարյանց Սարգիսը և այլք (Аствацатурян 1977, 227–254): Ոսկե և արծաթե արծնապատ գոտիների լավագույն վարպետներից էր Գրիգոր Բաղամյանը կամ ինչպես նրան անվանում էին՝ «Ուստա Բաղամը»

5. Վերարկու «քուլք»

ա) Վերարկուն կարվում էր մուգ կարմիր թավշից կամ բրդյա կտորից, բամբակյա ներդիրով և աստառով: Վրայից երկայնքով զուգահեռ գծեր էին շուրջակարում: Ձևվածքը վերնազգեստի նման էր: Թևքերը կարճ էին՝ հազիվ արմունկներից հասնող, եզրերը զարդարում էին կանաչ մետաքսե շերտով և աղվեսի մոր-

թով: Կողքի ճեղքերի վերևում, պարանոցի մոտ, աջ ու ձախ փեղկերի եզրերին մոդթու գարդաշերտ կար: Մոդթու ամենալայն շերտը կարվում էր թևքաբերաններին:

բ) Երկրորդ տեսակի վերարկուն կարվում էր բրոյա կտորից՝ առանց մոդթու գարդերիզի: Այն տարածված էր նաև Գողթնում (Ավագյան 1983, 46–47):

6. Գլխի հարդարանք

Կոպիկ թավշե կամ բամբակե հասարակ կտորով պատված շրջանակ էր՝ կոշտ միջուկով: Գլխին ամուր պահելու նպատակով վրայից սպիտակ կտավ էր կապվում, որն առջևից չէր ծածկում այն: Կոպիկի ներքևի եզրին կապվում էր ճակատագարդ-դրամաշարը: Շարանի մեջտեղում արծաթե կամ ոսկե խոշոր դրամ-միջանոց էր տեղադրվում (նկ. 6ա) (Ավագյան 1983, 73):

Քունքագարդն արծաթե սնամեջ գնդիկների՝ «պուծուծների» (բոժոժ) շարան էր, յուրաքանչյուր կողմից 6–9 հատ: Այդ շարանն ամրացվում էր կանաչ մետաքսե կամ կարմիր թավշյա կտորից կարված եռանկյունաձև ականջակալի՝ «ընջուկատեղի» վրա: Դրվում էր ականջների վրա, մի ծայրի կապիչների միջոցով կապվում էր գագաթին, իսկ մյուս ծայրի կապիչներով՝ ծնոտի տակ (նկ. 6 բ) (Ավագյան 1983, 73):

Հայաստանի պատմության թանգարանի հավաքածուում կան ոսկեթել ասեղ-նագործությամբ և արծաթե գնդիկներով հարդարված՝ Արցախի և Մյունիքի կանանց տարբեր ճակատնոցներ ու ականջակալներ (Պողոսյան 2022, 335–352): Մրանցից են Շուշիում պատրաստված և այնտեղ էլ օգտագործված ոսկեթել հյուսվածքով արևապատկերներով հարդարված հարսանեկան ճակատնոցը (ՀՊԹ, Ա 9368–33) և արծաթե «բոժոժներով» զարդարված ականջակալները (ՀՊԹ, Ա 9368-34): Հայտնի է, որ դրանք պատրաստվել են 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և կրել են շուշեցի Օհանյան (Օգանով) ընտանիքի հարսները: Վերջին կողը Գենեֆիա Ավագիմի Աղաջանյան-Օգանովյան էր, որից էլ ՀՊԹ ազգագրության բաժնի աշխատակիցները գիտարշավի ժամանակ դրանք ձեռք են բերել Ստեփանակերտում 1974թ.:

Գլխաշորը քառանկյունաձև է, եզրերը՝ երկու կողմից ծոպերով: Այն ծալում էին երկտակ, շեղակի և այդ դիրքով կապում էին ու վրայից ամրացնում կեռագարդերը: Վերջինները քունքերի մոտից ձգվում էին դեպի գագաթը, փոքր հատվածներով իրար խաչաձևվելուց հետո ամրացվում գլխաշորին: Կեռագարդերը պատրաստում էին զուգաթելի, հատիկագարդման, սևադագարդման, փորագրության և այլ եղանակներով:

Գլխաշորը հավատքի հետ կապվող նվիրական առարկա էր համարվում: Մրբավայրերն այցելող կանայք, աղջիկները գլխաշոր էին նվիրաբերում՝ որպես ծածկոց սուրբ գրքի, սեղանի, խորանի (Ավագյան 1983, 73):

7. Ոտնաման

Արցախի քոշերը «չմոշկներ» էին կոչվում (նկ. 7): 19-րդ դարի կեսից լայն տարածում էր ստացել ասիական «քոշերի» գործածությունը: Քոշեր կարելու համար օգտագործում էին եռոտանի հաստոցը: Կանանց ոտնամանը կանաչ գույնի էր,

ծայրը՝ սուր, դեպի վեր թեքված: Նորահարսի կամ երիտասարդ կանանց կարմիր չմոշկն ասեղնագործվում էր ոսկեթելով (Դավթյան 1972, 29, LXXVIII-4: Ավագյան 1983, 90):

20-րդ դ. սկզբին չմոշկն աստիճանաբար վերացավ և փոխարինվեց սև կամ շագանակագույն չստերով կամ ձմեռային փակ կոշիկներով, որոնք կոշկաթելի միջոցով ամրացվում էին ոտքին:

«Մաշիկ» կոչվող ոտնամանի ետևի մասը բաց էր, քիթը՝ սուր, 3 սմ բարձրությամբ կրունկով, որը պայտում էին: Կաշին կանաչ էր կամ կարմիր: Տարեց կանանց մաշիկները սև էին: Մաշիկ էին հագնում նաև աղջիկները (Ավագյան 1983, 90):

19-րդ դարի վերջին գործածության մեջ է մտնում «տուֆլի» ոտնամանը՝ 2 սմ բարձրությամբ կրունկով, թաթի սև կաշվե երեսին՝ կապիչներով: Տուֆլին տոնական էր և ընդունված՝ ունևոր ընտանիքներում: Տուֆլիի մյուս տեսակն ավելի փակ էր, ոտքին ամրանում էր կողքի երեք կոճակով, գործածվում էր Թիֆլիսում, Երևանում, Շուշում, Ագուլիսում և այլն: 1930-ական թվականներին Հայաստանի բոլոր շրջաններում տարածվեց գործարանում արտադրվող տուֆլին:

19-րդ դարի կեսից Հայաստանի տարբեր շրջաններում, այդ թվում՝ Սյունիք-Արցախում գործածության մեջ մտան չստի ձև ունեցող, «յամանի», «կոնդոռա» կոչված ոտնամանները: 19-րդ դ. վերջին–20-րդ դ. սկզբին այստեղ, ինչպես պատմագագրական այլ շրջաններում, հանդիպում են բաղնիքի փայտե ոտնամանի երկու տեսակ՝ չստիկի ձև ունեցող, փայտե ներբանով, կաշվե երեսով նալիկ և կաշվե կապով, փայտե ներբանով նալիկ (Ավագյան 1983, 90):

ՏՂԱՄԱՐԴԿԱՆՑ ԶԱԳՈՒՄՏ

1. Շապիկ

Շապիկը կարվում էր սպիտակ կտավից կամ չթից: Պարանոցի բացվածքը կրծքի աջակողմյան բացվածքի հետ միասին կոճկվում էր անրակի մոտ՝ մեկ կոճակով: Թևքերն ուղիղ էին և լայն՝ եռանկյունաձև անութակտորներով (Ավագյան 1983, 65):

2. Վարտիք և անդրավարտիք

Վարտիքը կարվում էր սպիտակ կտավից:

20-րդ դարի սկզբին բրդյա կոշտ հյուսվածքով կտոր էին գործում Արցախի որոշ գյուղերում, օրինակ՝ Ճարտարում, որից էլ կարում էին խոնջանավոր անդրավարտիքը: Արցախում այն ամենուրեք ուներ միատեսակ ձևվածք (Ավագյան 1983, 65):

3. Վերնազգեստ «արխալուղ»

«Արխալուղ» կոչվող վերնազգեստը կարում էին բրդյա կամ բամբակյա սև կտորից: Տարեց տղամարդկանց վերնազգեստը հասնում էր մինչև ծնկների տակը, իսկ երիտասարդներինը՝ ծնկներից վեր: Երիտասարդների վերնազգեստը կոճկվում էր ամբողջ կրծքամասում՝ վերևից մինչև գոտկատեղ՝ սև երիզից պատրաստված օղակ-կոճակներով: Կարողության տեր յուրաքանչյուր տղամարդ ունենում էր 2–3 «արխալուղ» (Ավագյան 1983, 65: Погосян 2003, 227–231):

4. Գոտի

ա) Կաշվե գոտին կապում էին վերնազգեստի վրայից: Այն ուներ արծաթե ճարմանդ և բուսական նախշերով վերադիր ուռուցիկ զարդամասեր՝ պատրաստված սևադի, փորագրության, արծնապատման (էմալապատման) եղանակներով:

բ) Արծաթե գոտին երիտասարդները նվեր էին ստանում ամուսնության օրը՝ հարսնացուի ծնողներից (Ավագյան 1983, 65–66):

5. Տաք վերնազգեստ «չուխա»

ա) Չուխան կարում էին սև կամ մուգ կապույտ ընտիր շալից (բրոյա կտորից): Աջ ու ձախ փեղկերն ուղիղ էին և կոճկվում էին երեք օղակ-կոճակով: Թիկնամասը կարվում էր չորս քառանկյունաձև կտորից: Գոտկատեղում ներքևի մասը հավաքվում էր շարով և ներսի կարով միանում վերևի մասին: Օձիքը կանգուն էր: Թևքաբերանը ճեղքով էր՝ առանց անութակտորի:

բ) Երկրորդ տարբերակը կարում էին սև մահուդից՝ երկար թևքերով: Թևատակն առանց կարի էր, թևքաբերանը՝ սրածայր: Երբեմն ձախ թևքը ձգում էին ձախ ուսին, որպեսզի շքեղ կարված արխալուղ-վերնազգեստի թևքը երևար: Վերարկուի եզրերին կարում էին սև մետաքսաթելից հյուսված երիզ: Չուխայի այս տարբերակը տարածված էր նաև Գողթնում:

Փեսայի հարսանեկան չուխան կարվում էր կարմիր մահուդից: Այս հագուստը Արցախի որոշ գյուղերում և Գորիսում մասամբ պահպանվել է մինչև 20-րդ դարի առաջին կեսը (Ավագյան 1983, 66):

Ուշագրավ է Հայաստանի պատմության թանգարանի հավաքածուում գտնվող՝ սև մահուդից կարված, երկար սրածայր թևքաբերաններով վերնազգեստը, որի առջևի փեղկի ներսի սպիտակ կտորի վրա կա Երվանդ Լալայանի ձեռագրով տեղեկություն այն մասին, որ վերնազգեստը պատկանել է շուշեցի Միքայել Արամյանին, որն էլ այն հանձնել է Հայոց ազգագրական ընկերությանը (սկ. 8)²:

6. Գլխի հարդարանք

Գառան մորթուց կարված գլխարկները Շուշիում կարում էին Բուխարայի, Շիրազի և տեղական ցեղերի ոչխարի մորթուց: Տարեց տղամարդիկ կրում էին կոնաձև երկար գլխարկ, որը կշռում էր 2,5 կգ: Երիտասարդների և երեխաների գլխարկները թեթև էին, շրջանաձև գագաթով, որն անվանում էին «ղարաբաղյան ձևի» (Ավագյան 1983, 78–79):

2 Միքայել Արամյանց (մայիսի 4, 1843, գ.Քյաթուկ, Շուշիի գավառ–1923, Թիֆլիս): 19-րդ դարի երկրորդ կեսի և 20-րդ դարի սկզբի հայ նշանավոր նավթարդյունաբերող, բարերար, Թիֆլիսի «Ազգային բարեգործական ընկերության» հիմնադիր: Ալեքսանդր Մանթաշյանի մտերիմ ընկեր ու գործընկեր: Ալ. Մանթաշյանի հետ Բաքվում զբաղվում էր նավթարդյունաբերությամբ և առաջիններից էր, որ իր կապիտալի մեծ մասը տեղափոխեց Բաքու՝ նավթը երկաթուղով (ցիստեռններով) տեղափոխելու համար: Եղել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի մշտական հոգաբարձուն ու հովանավորը: Աջակցել է Թիֆլիսի նշանավոր «Արամյանցի հիվանդանոցի» (ներկայումս Թբիլիսիի թիվ 1 կլինիկական հիվանդանոց) կառուցմանը՝ նվիրաբերելով հարյուր հազար ռուբլի: Մ. Արամյանցի անվան հետ է կապված նաև Թբիլիսիի ներկայիս «Մարիոտ» հյուրանոցը, որը նա կառուցել է իր նավի՝ «Մաժեստիկի» նմանությամբ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ապաստաններ է կառուցել հայ գաղթականների համար:

7. Ուտնաման

Ուտնամաններից այստեղ տարածված էր երեք քթանի տրեխը: Այն բրոյա թելով հյուսված «տրխատանով» էր. սովորաբար հյուսվում էր կապույտ բրոյա թելով և թաթի երեսին գուգահեռ գծերով հազգվում տրեխի եզրերի կաշվե օղերի մեջ: Նորափեսայի տրեխը հյուսվում էր կարմիր բրոյա թելով, որը նվիրում էին հարսի ծնողները՝ հարսանիքի օրը: Ամենաընդունված տեսակը թաթի երեսը կաշվե թելով ծածկված տրեխն էր:

Տղամարդիկ կրում էին կաշվե կոշիկներ, այդ թվում՝ ճոքավոր:

20-րդ դ. սկզբին Արցախում կոշիկներից հարգի էր «Աղեխսանովի կոշիկ» ուտնամանը (Ավագյան 1983, 89–90):

Շուշեցիների ժողովրդական տարազը 20-րդ դարի սկզբին կարում էին, հիմնականում, տեղում գործող ջուլիականոց արհեստանոցներում արտադրված կտորներից: Մեզ են հասել 1909 թ. ապրիլի 3-ից 5-ը Թիֆլիսում տեղի ունեցած Տնայնագործական համագումարի նյութերը, որտեղ ապրիլի 4-ին Շուշիի ջուլիականոց-դպրոցի վարչությունը ներկայացնում է կատարած աշխատանքների հաշվետվությունը:

Շուշիի ջուլիականոց-արհեստանոցը բացվել է 1906 թ. հուլիսի 12-ին: Շուշիում, ինչպես և Գանձակում, տիկին Օհանյանի ցուցումներով, բացվեց ջուլիակային բաժին, որտեղ աշխատանքով ապահովվեցին 1905 թ. թաթարական ջարդերից մազապուրծ եղած աղջիկ երեխաները և այրիները: Հմուտ վարպետների ղեկավարությամբ զարգացավ ոչ միայն գորգագործությունը, այլև՝ մետաքսագործությունը: Այստեղ արտադրում էին սրբիչներ, սփռոցներ, վարագույրներ, գոգնոցներ, անձեռոցիկներ, վերմակի երեսներ, գոտիներ, ջեջիմներ, կտավ և տեղական թելից՝ բրոյա կտորներ (Տնայնագործական 1909, 119):

1908 թվականի հունվարից արհեստանոցում սկսվում է մետաքսե գործվածքների արտադրությունը: Մետաքսե կտորները գործում էին տեղական թելից, տեղական ոստայնի վրա: Կտորից պատրաստում էին նաև վերմակի երեսներ, գոտիներ, ջեջիմներ և այլն (Տնայնագործական 1909, 119):

Նոր Նախիջևանում հրատարակվող «Լույս» պարբերականը 1912 թ. բարձր է գնահատել Շուշիում գործող արհեստանոց-դպրոցի աշխատանքները («Լույս» 1912, 7), իսկ Թիֆլիսում լույս տեսնող «Նոր հոսանք» պարբերականը 1914 թ. նշում է, որ Շուշիի ջուլիականոց-դպրոցի վարչությունը և քաղաքային արհեստավորացու առևտրա-արդյունաբերական դասը մեծ դեր են խաղացել արհեստների զարգացման գործում: «...Շուշին բերդ էր, նա նկատվում է որպես մետաքսագործության, կտավագործության և կաշեգործության ծաղկած կենտրոն, — գրում է պարբերականը — նրա մեջ կային 42 մետաքսագործարաններ, որոնք 1829 արտադրել էին 14 հազարից ավելի կտորներ և թաշկինակներ, զբաղեցնում էին 132 ոստանների վրա 324 ջուլիակ և բանվոր, կային 28 կտավագործներ՝ 80 ոստանով և 8 հազար կտորի արտադրողությամբ, 20 կաշվե գործարաններ: Շուշին ուներ մետաքսագործարաններ, կտավագործարաններ: Շուշիի առևտուրը, արհեստը, արդյու-

նաբերությունը տեղական կարիքների պարապմունքներ էին» («Նոր Հոսանք» 1914, 1173):

Նշանավոր ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանը Շուշիի զարգացման տնտեսական հիմքը համարում է մերձկասպյան անասնապահների դեպի հայկական ալպիական արտավայրեր շարժվելու գլխավոր ճանապարհին տեղակայված լինելու հանգամանքը: Հեղինակը նկատում է, որ առանց ժամանակի կորստի անասնապահները կարող էին փոխանակել անասնապահական մթերքը՝ պանիրը, կարագը, բուրդը, կաշին արհեստակցական արտադրանքի առարկաների՝ օրորոցների, սնդուկների, բահերի, սանդեղների, գլխարկների, սանրերի, տեղական գլխաշորերի և ծածկոցների, պայտերի, մեխերի, մետաղից պատրաստված բազմաթիվ իրերի և այլնի հետ (Лисицян 1992, 69):

Շուշիում արհեստների զարգացման մասին խոսելիս՝ Վ. Աբրահամյանը հաղորդում է, որ փաստաթղթերի համաձայն 1823թ. Շուշիում եղել են 41 տեսակ արհեստների ճյուղեր, որտեղ ընդգրկված են եղել 262 արհեստավորներ: Յուրաքանչյուր արհեստի ճյուղում աշխատել են հիմնականում 1–10 արհեստավոր (Աբրահամյան 1971, 96–97):

Ժողովրդական տարագի արտադրության հետ ուղղակիորեն կապված էին մի շարք արհեստներ, որոնց մասին հաղորդել է մեկ այլ ականավոր ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը: Շուշիի և Շուշի գավառի արհեստավոր վարպետների և նրանց աշակերտների թվի վերաբերյալ աղյուսակում նա ներկայացրել է դերձակների, գլխարկ կարողների, կոշկակարների և կաշեգործների մասին կարևոր և արժեքավոր տեղեկություններ (Լալայեան 1898, 97): Այդ տվյալների համաձայն, Շուշիում 1895թ. աշխատում էր 80 տղամարդ դերձակ՝ 62 աշակերտով, 1 կին դերձակ՝ 1 օգնական բանվորով, իսկ Շուշիի գավառում՝ 12 դերձակ՝ 7 աշակերտով:

Շուշիի կանանց տարագի համալիրում ընդունված էին և հարգի էին տեղական մետաքսից պատրաստված վերնագգեստը, գլխաշորերը: Շուշիի գավառում գլխավոր արհեստներից էր շերամապահությունը: Լալայանի հաղորդմամբ գավառի բոժոժը մի ժամանակ եղել է իտալական դեղին տեսակից: Շերամապահները ոտքի չարխով թել էին մանում և տեղացի վաճառականների միջոցով արտահանում արտասահմանյան երկրներ (Լալայեան 1898, 91): Այնուհետև, Եր. Լալայանը խոսում է, թե ինչպես 1870-ական թվականներին Շուշիի գավառ են գալիս ֆրանսիացիներ, որոնք սերմ են հանում տեղական բոժոժից, իսկ արտասահմանյան հիվանդոտ սերմը բերում՝ տարածում գավառում: Այդպիսով, հիվանդանում է սերմի օգտագործվող տեսակը և տեղի տալիս ուրիշ տեսակներին:

Մեծ ձեռքբերումներից էր շուշեցի վաճառականների կողմից արտասահմանից մանարան և մետաքս ոլորող մեքենա բերելը և տեղում ընդօրինակելը: Բերվում է նաև Ցելլիուսի եղանակով պատրաստված առողջ սերմ, որից հետո շերամապահությունը Շուշիում և Շուշիի գավառում նորից է զարգանում (Լալայեան 1898, 91): Գավառապետի տեղեկությունների համաձայն, Շուշիի գավառում 1895թ. ստացվել է 9.000 փութ բոժոժ, որից 4.300 փութ բոժոժ ուղարկվել է արտասահման (Լալայեան 1898, 92): Բերդաքաղաք Շուշին դառնում է հարուստ և բարգավաճ, դա էլ իր հերթին դրսևորվում է քաղաքաբնակ շուշեցիների հագուստի վրա:

Բրդից ու մետաքսից պատրաստված գործվածքների արտադրությունը սերտ կապեր ունեւր Շուշիի ներկատների աշխատանքի հետ: Ըստ Եր.Լալայանի, 1895 Շուշիում աշխատում էր 10 ներկարար վարպետ՝ պոյաճի՝ 2 բանվորով, 8 աշակերտներով (Լալայեան 1898, 97):

Իրավամբ՝ 19-րդ դ. – 20-րդ դ. սկզբին Շուշին առևտրի, արհեստագործության ու հայկական մշակույթի խոշոր կենտրոնն էր, որին տվել էին «Կովկասի Փարիզ» անունը (Հակոբյան 1998, 162): Այսպիսով, Շուշի քաղաքի և Շուշի գավառի հումքի, արհեստավորների՝ թել մանողների, ջուլիակների, ներկարարների, կաշեգործների, մորթի մշակողների, ոսկերիչների ու արծաթագործների, դերձակների, կոշկակարների և այլոց շնորհիվ 19-րդ դ. – 20-րդ դարասկզբին ձևավորվում է շուշեցիներին հատուկ գեղեցիկ դիմագիծը, որը բազմիցս ամրագրվել է հայ և օտար լուսանկարիչների կողմից:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Թանգարանային առարկաներ

ՀՊԹ, Ա 0224,

ՀՊԹ, Ա 0253

ՀՊԹ, Ա 1011

ՀՊԹ, Ա 2271ա, բ

ՀՊԹ, Ա 2194

ՀՊԹ, Ա 6434

ՀՊԹ, Ա 7775-106

ՀՊԹ, Ա 851, 8430-2

ՀՊԹ, Ա 9368-33

ՀՊԹ, Ա 9368-34

Պարբերական մամուլ

ԼՈՒՅՍ 1912 – «Լույս», Նոր Նախիջևան, 1912, 34:

ՆՈՐ ՀՈՍԱՆՔ 1914 – «Նոր Հոսանք», Թիֆլիս, 1914:

Գրականություն

ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ 1971 – Աբրահամյան Վ., Հայ համբարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (18 – 20-րդ դարի սկիզբը), Երևան 1971:

ԱՎԱԳՅԱՆ 1983 – Ավագյան Ն., Հայկական ժողովրդական տարազը (XIX դ. – XX դ. սկիզբ), Երևան, 1983:

ԴԱՎԹՅԱՆ 1972 – Դավթյան Ս., Հայկական ասեղնագործություն, Երևան, 1972: ԼԱԼԱՅԵԱՆ 1898 – Լալայեան Ե., Վարանդա, Նիւթեր ապագա ուսումնասիրութեան համար, արտատպված «Ազգագրական հանդիսից», Թիֆլիս, 1898:

ՀԱԿՈՒՅԱՆ 1998 – Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հ. 4, Երևան, 1998:

ՊՈՂՈՍՅԱՆ 1992 – Պողոսյան Ս., Արցախի ավանդությանի տարազը (19-րդ դ. վերջ – 20-րդ դ.) Արցախ, Հայ ժողովրդական մշակույթի հետազոտման հարցեր, Երևան, 1992:

ՊՈՂՈՍՅԱՆ, ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ 2006 – Պողոսյան Ս., Ստեփանյան Ա., Մյունիք-Արցախի տարազը հայոց ավանդական տարազախմբի համակարգում, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անցյալը, ներկան և ապագան», Միջազգային գիտաժողովի զեկ. հիմնադրույթներ, Երևան, 2006:

ՊՈՂՈՍՅԱՆ 2022 – Պողոսյան Ս., Արցախի կանանց ավանդական տարազի գեղա-

- զարդման առանձնահատկություններ, Արցախի պետական համալսարանի «Գիտական տեղեկագիր», Ստեփանակերտ, 2022:
- ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾԱԿԱՆ 1909–Տնայնագործական համագումար (3, 4, 5 ապրիլի 1909), Թիֆլիս, 1909:
- АСТВАЦАТУРЯН 1977–Аствацатурян Э., История оружейного и серебряного производства на Кавказе в XIX–начале XX в., Дагестан и Закавказье, Часть II, Москва, 1977.
- ЛИСИЦЯН 1992–Лисицян Ст., Армяне Нагорного Карабаха, Ереван, 1992.
- ПОГОСЯН 2003–Погосян С., Восточноармянский мужской костюм в общекавказском комплексе традиционной одежды, «Археология, этнография и фольклористика Кавказа», Материалы международной конференции 17–18 ноября, Ереван, 2003.
- ТЕР-САРКИСЯНЦ 2015–Тер-Саркисянц А., Армяне Нагорного Карабаха. История. Культура. Традиции, Москва, 2015.

Lilia Avanesyan

Ph.D in History

History Museum of Armein

lilia.a65@mail.ru

SAMPLES OF THE ARMENIAN FOLK COSTUME OF SHUSHI (19th-early 20th centuries)

Keywords: folk costume, textile, shirt, outerwear, belt, headwear, footwear.

Samples of the folk costume of the Armenians of Shushi of the 19th–early 20th centuries have a special place in the collection of ethnographic objects of the History Museum of Armenia. The national clothes of the Armenians of Shushi belong to the Eastern Armenian complex of the folk traditional costume – they were made from woollen, silk and cotton fabrics of handicraft production. Expensive cotton and silk fabrics were imported. Clothes were made by the women. Since the late 19th century, in Artsakh-Karabakh clothes (primarily men's) were ordered from tailors who lived in Shushi, as well as in the villages of Chartar, Mets Tagher (Mets Taghlar).

Women's traditional costume of Shushi consisted of a red shirt "halav", cotton and silk pantaloons, outerwear "arkhalugh" and "kulk", a belt, a headdress (forehead adornment "kopi", temple adornments, kerchief, footwear "chmoshk", "mashik", shoes.

Men's traditional clothes consisted of a shirt, underpants and trousers, outerwear "arkhalugh" and "chukha", a belt, a headwear (fur hat), shoes.

Лилия Аванесян

Кандидат исторических наук

Музей истории Армении

lilia.a65@mail.ru

ОБРАЗЦЫ АРМЯНСКОГО НАРОДНОГО КОСТЮМА ШУШИ (19 в. – нач. 20 в.)

Ключевые слова: Народный костюм, ткани, рубашка, верхняя одежда, пояс, головной убор, обувь.

В коллекции этнографических предметов Музея истории Армении особое место занимают образцы народного костюма армян Шуши 19–нач. 20 вв. Национальная

одежда армян Шуши относится к восточно-армянскому комплексу народного традиционного костюма-изготавливалась из шерстяных, шелковых и хлопчатобумажных тканей кустарного производства. Дорогие хлопчатобумажные и шелковые ткани импортировались. Шитьем одежды занимались женщины. С конца 19-ого века в Арцах-Карабахе одежду (в первую очередь мужскую) заказывали у портных, которые жили в Шуши, а также в селах Чаргар, Мец Тагер (Мец Таглар).

Женский традиционный костюм Шуши состоял из красной рубашки «(h)алав», из хлопчатобумажных и шелковых панталонов, верхней одежды «архалух» и «кулк», пояса, головного убора (налобное украшение «копи», височные украшения, головное покрывало), обуви «чмошк», «машик», туфлей.

Мужская традиционная одежда состояла из рубашки, кальсонов и брюк, верхней одежды «архалух» и «чуха», пояса, головного убора (меховая шапка), обуви.